

Gereben Ágnes

ALEKSZANDR SZOLZSENYICINRŐL, HOGY NE FELEJTSÜK EL A XX. SZÁZAD BŰNEIT

Az egykori világháborús tisztnek járó díszsortúzzal, államfői jelenlét és bizánci pompa közepette, 2008. augusztus 6-án eltemetett 90 éves írófejedelem a szenvedélyes életművéről folytatott, nem kevésbé szenvedélyes viták közepette távozott az élők sorából. Nem csoda: mind politikai, mind ideológiai felfogásában rendíthetetlen, sziklakeményességű ember volt.

Jó harmadik éve a Szovjetunióban és a nyugati világ országaiban sokan mondogatták, hogy ha *A Gulag szigetvilág*, Alekszandr Szolzsenyicin 1958-tól egy évtizeden át írt műve tízmillió példányát repülőgépről ledobták volna hazája felett, akkor a hol szocializmusnak, hol kommunizmusnak nevezett diktatúra jó két évtizeddel hamarabb omlott volna össze.

Ebben van némi igazság. Hiszen az információtól az egymást is ellenőrző cenzúrahivatalok szövevényes rendszerével elzárt szovjet lakosság keveset tudott a már 1917 decembere óta működő koncentrációs táborok világáról. A nyugati féltelke boldogabb életű országaiban pedig még a politikai elit jól értesült tagjai sem akartak hallani a milliók életét megnyomorító szovjet lágerekről. Pedig már az 1920-as évek végén akadt rab, akinek sikerült megszöknie, és Nyugaton közzétennie a gulágon szerzett keserű tapasztalatai krónikáját. Később is kikerült a Szovjetunióból jó néhány memoár, a fejlett világnak azonban kényelmesebb volt, ha nem veszi észre ezeket. Alekszandr Szolzsenyicinnek kellett eljőnnie, hogy sok millió rabtársa emlékének adózva, áttörje a hallgatás falát.

Kevés írot ismerünk a történelemben, akinek sorsa és műve olyan monolit egységet alkotott volna, mint az élete utolsó éveiben csont soványan is erőt sugárzó, 90 éves agastyáné. Pedig egyáltalán nem indult úgy, hogy először világszerte mélységesen tisztelt, majd a nyugati civilizáció baloldali közvélemény formáló körei által gyűlölt, ám megkerülhetetlen alakja legyen a gyilkos diktatúráktól sebzett XX. századnak. A bolsevik hatalomátvétel utáni évben született, amikor hazáját véres polgárháború dúlta fel. A szovjet – majd a magyar – tankönyvek ferdítésével ellentétben ez elsősorban nem a külföldi intervenciók és a bolsevikok összecsapása volt. A Lenin és társai túszejtési, padláslesöpései, a régi rend brutális megsemmisítése ellen lázadó orosz parasztság próbálta meg így elsőként az új hatalmat.

Az e közezből származó Szolzsenyicin együtt nőtt a testvérháború, az éhínség, a hadikommunizmus és a születése napjaiban létrehozott szovjet koncentrációs táborok világával. Gyermekkorától mélyen hívó volt. Társai gúnyolódása ellenére keresztet viselt, és templomba járt, amiért az iskolában nagyon megbüntették. A szovjet valóság azonban beledarálta a mindennapokba: a templomokat kifosztották, majd bezárták, ő maga 1936-ban a bolsevik párt ifjúsági szervezete, a Komszomol tagja lett, matematika—fizika szakos tanár, majd a Szovjetunió elleni német támadást követően a Vörös Hadsereg bátorságáért többször kitüntetett tisztje. Századosi rangban érte az életét kettétörő letartóztatás, azt követően, hogy a SZMERS (vagyis „Halál a kémekre!”) nevű szovjet katonai elhárítás cenzúráján fennakadt egy levele, amelyben bandavezérnek nevezte „a népek atyját”, Joszif Sztálint. A trojka, a nyugat-európai hadszínterekről győztesen hazatérő katonák és tisztek megnövekedett önbizalmától a hatalmát féltő diktátor rögtönítélő bírósága ezért 8 év lágere-re ítélte. Az SCS – 854. számú fogoly – aki később ezt a számot „odaajándékozta” a gulágról 1962-ben óriási bonyodalmak árán közzétett első, megrendítő elbeszélése, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* főszereplőjének – a koncentrációs táborban vált azzá, akinek a világ megismerte.

Szolzenyicin letartóztatása több mint bűn: hiba volt. A hatalmát bő fél évszázadon át tömeges megtorlással aládúcoló rendszer történetének egyik legnagyobb hibája. Mert a szovjet koncentrációs táborok világában a fogoly újra megtalálta a hitét és elhivatottságát is. Nem állhatom meg, hogy a rabság 11 éve után a legnagyobb titokban, bolhabetűkkel vékony pergamenre rótt, majd pezsgősüvegek nyakába rejtve kertjében elásott, 2000 oldalas főművéből, *A Gulag szigetvilág* lapjaiból ne idézek néhány mondatot. Alekszandr Szolzsenyicin még a saját letartóztatása előtt, a Vörös Hadsereg századosaként Kelet-Poroszországban találkozott a hazafelé tartó, lehorgasztott fejjel vánszorgó szovjet hadifoglyokkal. Röviddel később, amikor már maga is rab volt, a többmillió-s tömegeből származó fogolytársai sorsán keresztül megértette hazájukba visszatérő és ott többségükben lágerekbe kerülő emberek kétségbeesését. “Úgy éreztem, mint ha ezekkel a fiúkkal együtt én is fogságba estem volna a szolovjovszki átkelésnél, a harkovi katlanban, a kercsi köfajtókban. És hátratett kézzel vittem büszke szovjet öntudatomat a koncentrációs tábor szögesdrótja mögé. És a fagyban órákig ácsorogtam egy merőkanál kihűlt pótkávéért, és felfordultam, el se jutva a kondérig; a 68-as tiszti lágereben (Suwałki) a két kezemmel és a csajkám fedelével ástam a felfelé szűkülő, harangforma gödröt, hogy mégse

teljesen fedél nélkül kelljen telni. És amikor már haldokoltam, egy vadállattá vált fogoly odakúszott hozzám, és rágni kezdte karomon a még ki sem hűlt húst. És amikor ott fetrengtem a tífuszosok barakkjában és a szomszédos angol tábor szögesdrótja mellett, éhezéstől ajzott agyamban nap, mint nap -félholtan is ott izzott a világos gondolat, hogy Szovjet-Oroszország megtagadta pusztulásra ítélt fiait. 'Oroszthon büszke fiai' csak addig kellett nekik, amíg a harcok alá vetették magukat, amíg rohamra lehetett indítani őket. De a fogságban etetni őket? Felesleges éhes szájak. És a szégyenletes vereségek felesleges szemtanúi."

E néhány mondat talán érzékelteti a tíz- és tízezer dokumentummal alátámasztott gulág-krónika erkölcsi, művészi és történelmi erejét. Szabadulása után azonban az író – részben, hogy megteremtse a feltételeket az 1958 és 1968 között írt gulág-könyvhöz, és felhasználja az *Ivan Gyenyiszovics egy napja* országos sikerét – megpróbált beilleszkedni a szovjet irodalmi életbe. A kapcsolatfelvétel azzal kezdődött, hogy Szolzsenyicint meghívták a Kremlbe, az „alkotó értelmiség” és Nyikita Hruscsov második találkozására. A légerek krónikásának végig kellett hallgatnia a bőbeszédű pártvezérnek *A magas eszmeiség és a művészi mesterség a szovjet irodalom és művészet hatalmas ereje* címmel elmondott terjedős beszédét. Másnap felhívta a szovjet pártközpontban Vlagyimir Lebegyevet, Hruscsov egyik kulturális referensét. Rá akarta ugyanis venni a befolyásos csinovnyikot, hogy legyen döntőbíró abban a vitában, amely Szolzsenyicin és az érte oly sok áldozatot vállaló legfőbb mentora, Alekszandr Tvardovszkij – az *Ivan Gyenyiszovics egy napját* közlő *Novij mir* főszerkesztője – között kialakult a *Szarvas és kunyhós lány* című Szolzsenyicin színdarab közlése kapcsán. Lebegyev fogadta az író, elolvasta a légerek világról szóló darabot, és Tvardovszkijnek adott igazat: nem tartotta közölhetőnek a művet. Alighanem azért, mert felismerte benne Nyikolaj Pogogyin annak idején Magyarországon is játszott *Arisztokraták* című hazug, sőt apologetikus gulág-darabjának a paródiáját. (Szolzsenyicin később *A GULag szigetcsoport* második kötetében írta meg véleményét a rendszert gátlástalanul kiszolgáló, és a lelkiismeret furdalás elől alkoholizmusba menekülő Pogogyin darabjáról.)

Érdekes felidézni a pártcenzor érvelését. Hruscsov említett beszédét idézve azt mondta, hogy ha Szolzsenyicin darabját bemutatják, akkor „hatalmas, kövér legyek szállják majd meg a színházat, a külföldi lapok és hírügynökségek meg mindenféle kispolgári elemek lesznek ezek a legyek”. Ebből a szándékosan alpári okfejtésből

kiviláglik a rendszer egyik kimondatlan alapkövetelménye – amely nélkül a diktatúra aligha tarthatott volna háromnegyed évszázadig –, hogy a kontinensnyi birodalmon kívül eső, per definitionem ellenséges világ meg ne tudja, mi zajlik a Szovjetunióban. Ami jól megfér egy ezzel éppen ellentétes képtelenséggel, hogy ugyanis egy marginálisnak tartott irodalmárral, nem régi elítéltelet folytatott beszélgetéséről az ország életét irányító központi bizottság magát entellektüelnek tartó, kéziratokat gyűjtő, hiú főhivatalnok (akinek Szolzsenyicinnel és általában a korabeli értelmiséggel való, más korabeli naplófeljegyzésekben is megörökített kapcsolata a magyar olvasó számára Aczél Györgyöt idézi), 1963. március 22-én minden részletre kiterjedő levélben számolt be a Szovjetunió egyes számú vezetőjének.

Ez – a politikai bizottság titkos archívumában fennmaradt – írás arról tanúskodik, hogy roppant óvatosan kell kezelni a hasonló dokumentumokat. Hiszen Szolzsenyicin még a hatalommal való látszólagos kiegyezés hónapjaiban sem igen ejthetett ki a száján ilyen tartalmi és stílári idiotizmusokat: „Mélyen megrendített Nyikita Szergejevics Hruscsov beszéde. Mélységes hálát érzek az irántunk, írók és személy szerint irántam tanúsított jó viszony és szerény munkásságom magas értékelése miatt.” Vagy, immár harmadik személyben, a mentor és egyszersmind „a rend őre” szerepét játszó Lebegyev szavaival: „Még egyszer szeretném biztosítani önt, Nyikita Szergejevics, hogy nagyra értékeli a szovjet irodalom és művészet fejlődése iránt tanúsított atyai figyelmét, gondoskodását, és igyekszik méltó lenni a szovjet író nagy nevéhez.”

Ekkorra azonban Szolzsenyicin valójában már túl volt az illúziókon és a két évtizedes illegális irodalmi készülődés után kirobbant első, szédítő sikerek eufóriáján. Utoljára 1963-ban jelent meg három feltűnést keltő elbeszélése a Szovjetunióban. Sőt 1964-ben felterjesztették a szovjet kormány 1956-ban kelt rendeletével hosszabb idő után újra odaítélt Lenin-díjra. Ez óriási felzúdulást keltett az öreg dogmatikusok és a gözerővel előrenyomuló pártközpontbeli ifjútörökök soraiban. Pavlov, a szovjet Komszomol első titkára, German Tyitov úrhajós hangos helyeslése közepette a nyilvánosság előtt (a maga szempontjából még logikusan is) tiltakozott „az idétlen gondolat” ellen, hogy „egy olyan könyvnek ítéljék oda a Lenin-díjat, amely a lágerélet részleteit ecseteli”. Néhány órával a beszéd után Pavlovot felhívta Vlagyimir Szemicsasztnij KGB-elnök – Pavlov elődje a Komszomol élén -, és felajánlotta, hogy a további hasonló Szolzsenyicin ellenes kirohanásokhoz megküldi neki

az író politikai rendőrségi dossziéját, a Lubjankán tett valóságait és perének teljes anyagával.

A Hruscsov uralmának vége felé elkezdődött, majd a pártfőtitkár 1964. októberi (mindmáig „kis októberi forradalom”-ként emlegetett) leváltása után teljessé vált visszarendeződés közepette Szolzsenyicin helyzete gyökeresen megváltozott. 1965. október 5-én Szemicsasztnij két vastkos memorandum kíséretében levelet küldött az SZKP központi bizottságának. Ebben részletesen beszámolt azokról a kéziratokról, amelyeket az író Tyeus nevű idős matematikus barátjánál és a repülőgép iparban elért eredményeiért egykor Sztálin-díjat kapott hívénél, kéziratának több mint három éven át titkos őrzőjénél találtak egy házkutatás során. A moszkvai társbérleti szobáskában, egy nyugdíjas belügyminisztériumi tisztviselő közvetlen szomszédságában élő férfi egy lemezjatszós belsejében rejtette Szolzsenyicin kéziratait. Igaz, az író 1965 júniusában elvitte tőle „élete 25 évének konspiratív irodalmi eredményét”. Köztük volt *A pokol tornácán* című regény, a *Győztesek lakomája* és *A munka köztársasága* című színdarab, amelyről Szemicsasztnij egy névtelen, intelligens szerző által írt, szakszerű ismertetést mellékelte a központi bizottság tagjainak. A KGB elnöke elküldte nekik Szolzsenyicin néhány lehallgatott telefonbeszélgetésének szövegét is. Mindez meglepő, ha arra gondolunk, hogy egy kontinensnyi birodalom gondokkal teli életét irányító grémium hogyan fordíthatott ilyen sok időt és energiát egy akkor még igazán jelentéktelennek vélt literátorra? (Ez nem ritka kivétel volt: a rendszer másik neves bírálójáról, Andrej Szaharovról például 20 000 kötetes KGB anyag maradt az utókorra. Érdemes belegondolni, mit éreztek, hogyan gondolkodtak a szovjet birodalom és a szovjet rendszer összeomlásakor azok a százezrek, akik ezeket az információkat gyűjtötték, összegezték, elemezték, archiválták.)

Szolzszenyicin lehallgatott és a központi bizottság tagjai részére tanulmányozásra továbbított telefonbeszélgetései – sok más hasonló „bizonyítékával” ellentétben – hitelesek. Az író emocionálisan túlfűtött, félreismerhetetlen, rövid mondatai az utókor olvasóját is mehökkentő, prófétikus jóslatokat tartalmaznak a szovjet típusú államszocializmus és az önállósuló köztársaságok kiválásával összeomló birodalom sorsáról. „Ennek a kormánynak nincsenek lehetőségei. Egyszerűen képtelen hatni az ideológiára, a tömegekre, a gazdaságra, a külpolitikára, a kommunista világmozgalomra, bármire. Minden kapcsolatának mozgatórugója összeroppant már – nem működik. Az íróasztaluk mellett ülve ezek bármilyen döntést meghozhatnak, amit csak akarnak. De rögtön ki fog

derülni, hogy azok megvalósíthatatlanok. Érti? Esküszöm, ez a benyomásom. Benuult emberek...”

E sorok olvastán érhető, hogy a Szovjetunióban a hatalom – ahogy a cári korszakban is – rettenetesen félt az írott szó erejétől, hatásától. A sztálini korszakban, a Szovjet Írók Szövetségének első és második kongresszusa, 1934 és 1954 között eltelt húsz esztendőben ezért kellett mintegy ezer írónak, költőnek, fordítónak meghalni a kivégzőosztagok előtt, a koncentrációs táborokban. Az 1960-as években azonban – noha a büntetőtörvénykönyv paragrafusai alapján változatlanul lágerbe küldték az alkotó értelmiség renitens tagjait – többnyire már más módszereket alkalmaztak az írástudók elhallgattatására. Szolzsenyicin esetében a pártközpont szigorúan őrzött szobáiban kiadták olvasni (!) inkriminált műveit több dogmatikus íróársának, és arra kötelezték őket, hogy írjanak (természetesen ledorongoló) véleményt ezekről az alkotásokról. Érdekes, hogy akadt, aki óvatosan elhárította a kérést. Amihez azért is hallatlan bátorság kellett, mert ekkor, 1967 elején folyt két író, a néhány szatirikus írásukat moszkvai engedély nélkül külföldön megjelentető Andrej Szinyavszkij és Julij Danyiel pere. Az engedély hiányáért őt, illetve hat év kényszermunka táborra ítélték őket, – szerencsére nem fogadták meg Mihail Solohov szavait, aki a pártkongresszus szónoki emelvényéről egyenesen halált követelt rájuk.

Ebben a hangulatban, egy hónappal Szinyavszkij és Danyiel elítélése után, már az SZKP KB titkársági ülése foglalkozott... nem, nem az egész országot sújtó élelmisszerhiánnyal, a borzalmas lakáskörülményekkel, hanem az Alekszandr Szolzsenyicin körül kialakult helyzettel. Részlet a jegyzőkönyvből:

Szemicsasztnij: Ezzel az íróval senki nem beszélt komolyan. Mostanában különböző intézményekbe, írószervezetekbe utazik, felolvasásokat rendez a műveiből, interjút adott egy japán lapnak. A Szovjetszkaja zsenicsina című lap részleteket akar közölni a Rákkórház című regényéből. Szolzsenyicin büszke, hősnak tartja magát.

Andropov (ekkor a központi bizottság titkára, majd a Brezsnyev hatalomra kerüléséről a kellenél többet tudó Szemicsasztnij leváltása után a KGB elnöke, majd halála előtt az SZKP főtitkára): A Szolzsenyicin-kérdés nem fér el az írókkal való foglalkozás keretei között. Ő konkrét műveket írt, mint a *Győztesek lakomája*, a *Rákkórház*. Ezek szovjetellenes irányultságú művek. Határozott formában hatni kell Szolzsenyicinre, aki szovjetellenes munkát folytat.

Szolomencev (53 évesen, 1966-ban került a központi pártvezetésbe, mint az SZKP KB titkára. Láthatólag a

Szolzszenyicin elleni hajszában is igyekezett kitenni magát): A moszkvai pártszervezeteknek kell viselni a felelősséget Szolzszenyicin tetteiért. Itt mindenféle kiállításokat is szerveznek! Hát nem lehet ráncba szedni ezeket az embereket? Moszkvában nem állunk jól az alkotói szervezettekkel. (...)

Gyemicsev (az SZKP KB titkára, később a Szovjetunió kulturális minisztere): Szolzszenyicin bomlott agyú, szovjetellenes beállítottságú író. Határozott harcot kell folytatni ellene.

Grisin (keményvonalas, nacionalista moszkvai párttitkár): Megrágalmaz mindent, ami orosz, minden kádérünket!

Gyemicsev: A kulturális osztálynak feltétlenül intézkedéseket kell kidolgoznia, és jelentést tennie a központi bizottságnak.

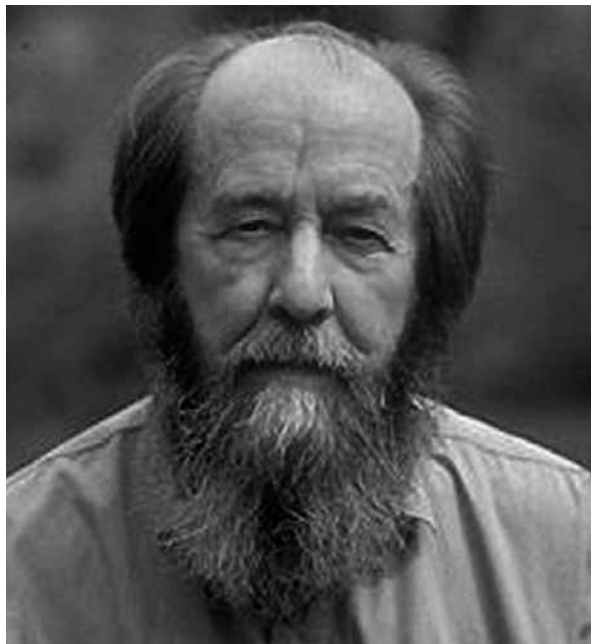
Szemicsasztnij (láthatólag elfogyott a türelme): Szolzszenyicint mindenek előtt ki kell zárni az írószövetségből. Ez az első intézkedés.”

A hatóságok ekkor még nem tudták, hogy elkészült a gulág-krónika, amelyet Szolzszenyicin azért írt, hogy teljesítse élete igazi – mint vallotta, Istentől rá mért – küldetését, amely a lágerben még a rákbetegség legyőzéséhez is erőt adott neki. A közel 2000 oldalas szöveget pokoli körülmények között: szüntelenül a letartóztatástól tartva, szabad szemmel csaknem láthatatlan betűkkel, hártávékony papírra róttá, majd kertjében üres üvegekben elásva

rejtegette az elkészült fejezeteket, a szovjet koncentrációs táborok áldozatainak szenvedéstörténetét. Később, amikor a szöveget odaadta legépelni, az indigót elolvasva (!) a KGB tudomást szerzett a tartalmáról. Kűszöbön álló elhurcolásától, de legalább annyira a Szolzszenyicint bajba hozó saját majdani vallomásától menekülve a gépirónő felakasztotta magát. Másnap az író hozzájárult, hogy Nyugat-Európában kiadják a műveit.

Ez hallatlan tett volt. Nyílt hadüzenet a rendszernek, amelyet újabb követett 1969-ben, amikor Szolzszenyicin „A Szovjetunió vezetőinek” címzett, minden szavában ostorcsapásként ható levelében a Kreml szemére hányta a kommunista rendszer bűneit. A következő évben, 1970-ben „az erkölcsi erőért, amellyel az orosz irodalom hagyományait folytatta”, odaítélték neki az irodalmi Nobel-díjat. Tíz évvel korábban ezt Borisz Paszternak is megkapta, a „Zsivago doktor”-ért. Őt azonban a hatóságok megszarolták, hogy ha nem tagadja meg a díj átvételét, lágerbe küldik az élettársát.

A mindenre elszánt Szolzszenyicint azonban – aki időközben a szinte minden nyelven kiadott gulág-krónika összes honoráriumát az áldozatok megsegítésére létrehozott alapba utaltatta –, már nem lehetett zsarolni. 1974-ben újra letartóztatták, majd szándékosan megalázó testi motozás után külön repülőgépen kitoloncolták a hazájából. A hatóságok ugyanis úgy vélték, hogy hazájában Szolzszenyicin többet árt a rendszernek, mint külföldön.

Ez azonban tévedés volt. Előbb Zürichben, majd az amerikai Vermontban élt, ahol az első világháborús Oroszországról *A vörös kerék* címmel kiadott, sokkötetes dokumentumregényén dolgozott. Hajlíthatatlansága ekkor már gyakran rossz irányt vett. Jómagam ismertem a gulágnak olyan egykori rabját, akit hazájában azért süjtött az élete végéig ki nem hevert megtorlás, mert levél-tárosként segített az írónak *A GULag szigetvilág* megírásában. Szabadulása után, az újabb letartóztatástól tartva, kivándorló útlevelet kért. A nyugati világba érve természetesen szeretett volna beszélni Szolzsenyicinnel, ám az író soha nem volt hajlandó találkozni vele: a hazájából önként távozó egyetlen egykori honfitársának sem engedte meg, hogy átlépje a háza küszöbét.

Az írófejedelem két évtizedre nyúlt nyugati élete alatt is a hű maradt a prófétai hevületű tagadáshoz, csak éppen már az őt befogadó világ hagyományos értékeit ostromozta. „Az eredeti demokráciát áthatotta a keresztény felelősség és önfegyelem. Ezek a szellemi alapok azonban fokozatosan lepusztulnak. (...) A személyiség jogait nem szabad olyan magas piedesztálra emelni, hogy elfedje a társadalom jogait. II. János Pál pápa kijelentette (...), hogy a nemzet biztonsága és az emberi jogok konfliktusában a nemzetbiztonságnak, vagyis az általános struktúra védelmének kell elsőbbséget adni, mert anélkül az egyén élete is széthullik. (...) A demokrácia nem annyira a kormányzás módja, mint inkább a kormányzat korlátozásáé, hogy

ne akadályozhassa az emberben azoknak az értékeknek a fejlődését, amelyeket a család és a vallás ad a számára.”

Ezek a gondolatok szembeállították Szolzsenyicint az euroatlanti világ értelmiségével. Az ortodox vallás tanításától áthatott, pluralizmus-ellenes, nagyorosz birodalmi fellépései, kínosan elavult, fanatikus-fundamentalista nézetei azonban visszhangtalanságba torkolltak. Az orosz zsidóság szerepéről írt, kínosan elfogult könyvei és az orosz birodalmi gondolat apológiáját tartalmazó utolsó Szolzsenyicin írások már nem az életmű maradandó darabjai.

Ezek már ismét szülőhazájában keletkeztek. A volt száműzött és egykori rab 1994-ben ugyanis – a Távok-Kellet felől, a BBC forgatócsoportjának kíséretében – szinte egész Oroszországot beutazva, kissé hollywoodi külsőségek között visszatért szülőhazájába. Fiai nem tartottak vele: hívő ortodox keresztényekként, alkotó művészbereként az Amerikai Egyesült Államok békés, szorgos polgárai maradtak.

Szolzenyicin azt remélte, hogy pártot vagy mozgalmat alapít – hazájában azonban már mint egy idejét múlt világ elagott rekvizitumát fogadták. Végző soron az író az államszocialista diktatúra ellen folytatott szellemi küzdelemben óriási jelentőségű gulág-könyvvel, regényeivel és elbeszéléseivel vonul be a XX. század történetébe.

